

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«... η μάζα των μισθωτών, δηλαδή οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν χάσει την αντικειμενική εξουσία την οποία αντλούσαν από τον μετασχηματισμό της ύλης (ή του πνεύματος) και η οποία τους ωθούσε να θεωρούν ευατούς ως υλική δύναμη (κάτι άλλωστε που καθιστούσε «υποφερτή» την εκμετάλλευση). Σε σχέση με αυτό, ο σύγχρονος μισθωτός είναι αποκλεισμένος από την «εργασία που μετράει» για το σύστημα. Συνήθως δουλεύει στα παρασκήνια προκειμένου να διευκολύνει την εργασία των άλλων, την εργασία «που μετράει». Εδώ πρόκειται για μια ιερή αντιστροφή: πριν από τον καπιταλισμό, η προνομιά μειονότητα δεν εργαζόταν· σήμερα, αν το σύστημα δεν γνώριζε κανέναν φραγμό, δεν θα υπήρχε ουσιαστικά παρά μόνο αυτή η μειονότητα που θα εργαζόταν, σε κάθε περίπτωση, στις χώρες της Δύσης και στην Ιαπωνία.

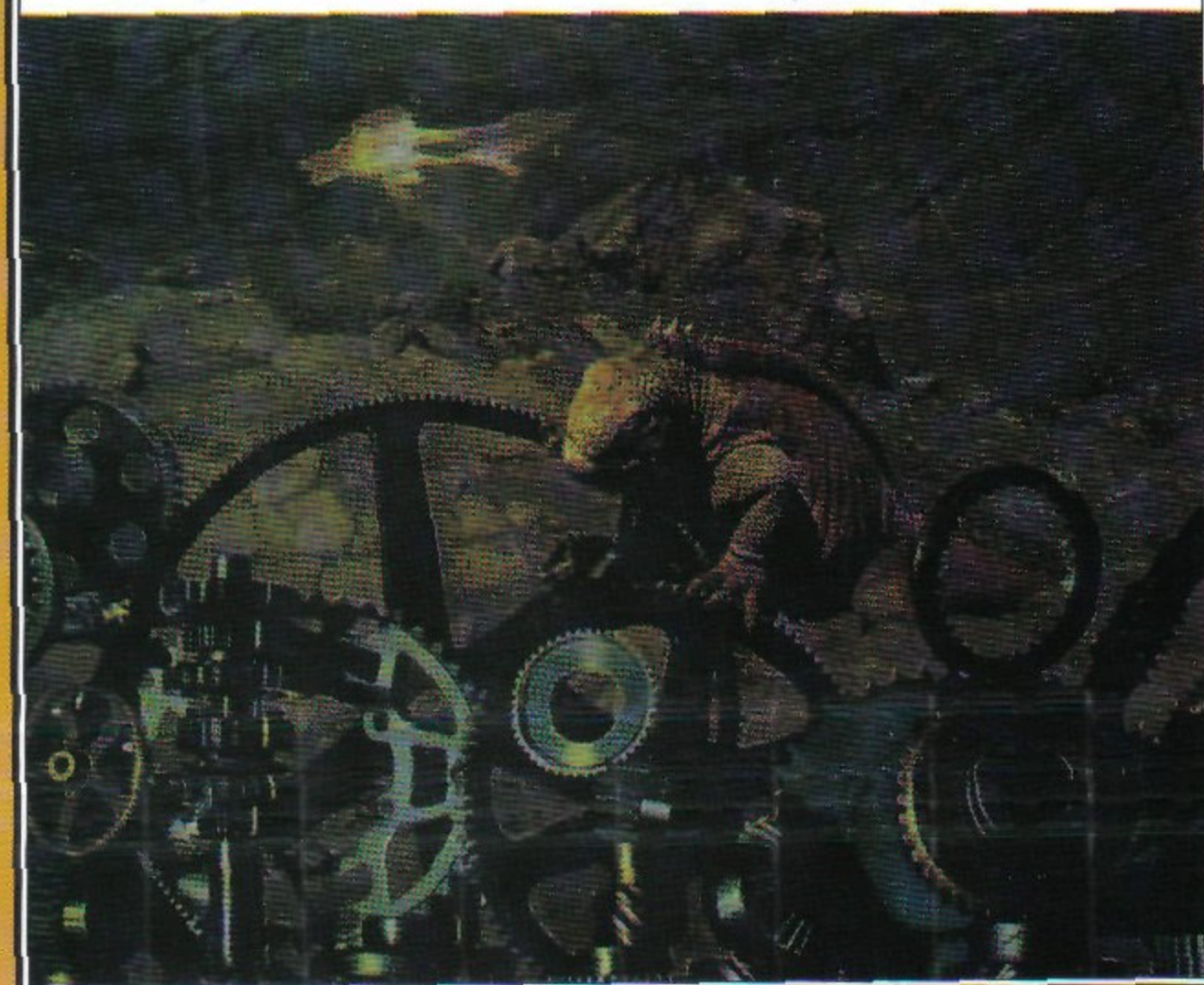
Ελευθέρος Τύπος

TEMPS CRITIQUES

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

TEMPS CRITIQUES

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Temps critiques

**ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

Μετάφραση
Πάνος Τσαχαγέας

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η αναγκαία κριτική εργασίας είναι πολύ επείγουσα για να την αφήσουμε στα χέρια των εχθρών μας.

1

Η ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

α) Εργασία και τρόπος παραγωγής

Στις προκαπιταλιστικές μορφές της, η εργασία ήταν κυρίως ένα μέσο κυριαρχίας, ενώ η καθαρά οικονομική εκμετάλλευση δεν αποτελούσε παρά μια δευτερεύουσα πλευρά της. Ο κύριος στόχος δεν ήταν ούτε η συσσώρευση, ούτε η αυξημένη αναπαραγωγή.

Με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η αξία και η εργασία συνδέονται στενά: η εργασία πλέον έχει ενδιαφέρον μόνο ως προς την πλευρά της που δημιουργεί αξία, και όχι ως προς τον χαρακτήρα της, ως δραστηριότητα που υπακούει σε εντολές.

Εφ' εξής, για την περιγραφή και την κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η προτεραιότητα θα δοθεί στην έννοια της εκμετάλλευσης και όχι σε εκείνη της κυριαρχίας. Η προτεραιότητα αυτή, που δόθηκε στην έννοια της εκμετάλλευσης και στην αξία-εργασία, τοποθετούσε επίσης στην καρδιά του συστήματος την φιγούρα της εργατικής τάξης, προσωποποίηση της εργασίας που παράγει αξία, αλλά και πλούτο εν γένει.

ΤΙΤΛΟΣ: Κριτική της Εργασίας
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Temps critiques
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Πάνος Τσαχαγέας
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Α.Γ.
ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
Βαλτετσίου 53
τηλ. 010-3802040
106 81 ΑΘΗΝΑ
ΧΡΟΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Σεπτέμβριος 2002

Δεν υπήρξε προβληματισμός ως προς τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο αυτού του πλούτου: η ιδεολογία της παραγωγικής εργασίας είναι κοινή και στις δύο ανταγωνιστικές τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνικής σχέσης.

Όμως σήμερα, το ζεύγος παραγωγική εργασία-εργατική τάξη έχει πάψει να αποτελεί ιστορική δύναμη μετασχηματισμού. Έχει παραχωρήσει την θέση του σε μια κατάσταση διπλής αδιαφορίας: εκείνη του κεφαλαίου για την φύση της εργασίας που κινητοποιεί (τείνει ιδεατά να μεταμορφώσει κάθε εργασία σε εργασία που παράγει αξία), και εκείνη του σύγχρονου μισθωτού, εργάτη και μη, για μια εργασία ολόένα και πιο αφηρημένη.

Η απώλεια των ειδικών περιγραμμάτων των μορφών εργασίας, καθώς και η αντίστοιχη απώλεια των ταξικών σχημάτων και ταυτοτήτων, δεν κατέργησαν την εκμετάλλευση, αλλά αφαίρεσαν τις οικονομικές της προϋποθέσεις με την στενή έννοια. Γι' αυτόν τον λόγο, προτιμούμε να χρησιμοποιούμε και να θέτουμε σε πρώτο πλάνο την έννοια της κυριαρχίας, που δεν καλύπτει μόνο τις ανισότητες στις εργασιακές σχέσεις (επίπεδο της παραγωγής), αλλά θίγει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων (επίπεδο της αναπαραγωγής).

Υπό την παρούσα μορφή του, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει καταστεί περισσότερο ένας τρόπος αναπαραγωγής παρά ένας τρόπος παραγωγής. Πράγματι, η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου δεν είναι πλέον το σημείο εκκίνησης μιας επέκτασης της παραγωγής -το κεφάλαιο γίνεται αυτοσκοπός (παραδείγματος χάριν για τις μεγάλες επιχειρήσεις). Τα πάντα οφείλουν να αποτελούν αντικείμενο κεφαλαιοποίησης, ενώ αυτή μπορεί επίσης να πραγματοποιηθεί έξω από

την παραγωγική διαδικασία. Αυτό που επιδιώκεται περισσότερο είναι η αποδοτικότητα και η ισχύς παρά η μεγιστοποίηση των κερδών. Οι καθαρά χρηματοοικονομικοί παράγοντες υπερισχύουν των παραγωγικών στόχων και οι επενδύσεις δεν είναι κατά προτεραιότητα παραγωγικές επενδύσεις («καπιταλισμός-καζίνο»).

Στο επίπεδο του συνόλου της κοινωνίας, το πλεόνασμα που ελευθερώνεται χρησιμεύει κυρίως στην ενίσχυση (πρω πάντων όσον αφορά την υποδομή) ενός συστήματος θεμελιωμένου στην κατανάλωση και, επομένως, στην καταστροφή. Οι μισθωτοί δεν παράγουν ουσιαστικά καινούργιο πλούτο, ενώ ο χρόνος εργασίας τους είναι αφιερωμένος στην ισχυροποίηση και την αναπαραγωγή του συστήματος, καθώς και στην αντικατάσταση όσων έχουν καταστραφεί στον προηγούμενο κύκλο.

Παραδόξως, παρ' όλο που δεν αποτελεί πλέον το κεντρικό σημείο αναφοράς στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, η εργασία παραμένει σημείο αναφοράς στο επίπεδο της αναπαραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, η ένταξη και ο κοινωνικός έλεγχος υλοποιούνται διαμέσου της εργασίας. Από την άλλη πλευρά, η εργασία δεν αποτελεί πλέον την βάση για την συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας. Η αιφνίδια εμφάνιση διαφόρων εργασιακών καθεστώτων μέσα στο γενικό πλαίσιο υποβάθμισης της εργατικής δύναμης (αυξανόμενη κυριαρχία του σταθερού κεφαλαίου επί της εργασίας), καθιστά προβληματική μια ενότητα θεμελιωμένη πάνω σε άμεσα συμφέροντα. Η κατάκτηση της ενότητας τοποθετείται πέρα από την αξιοποίηση της εργασίας, πέρα από την αξιοποίηση διαμέσου της εργασίας.

β) Εργασία και αξία

Όσο περισσότερο αυτοματοποιείται η παραγωγική διαδικασία, τόσο περισσότερο η αφηρημένη εργασία κυριαρχεί διαμέσου της χρήσης της τεχνο-επιστήμης, περιθωριοποιώντας τον ανθρώπινο εργασιακό χρόνο που ορίζεται ως χρόνος αυστηρά παραγωγικός, με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο ανθρώπινος εργασιακός χρόνος δεν μπορεί πλέον να αποτελεί το μέτρο της αξίας. Η παραγωγή αξίας φαίνεται να διαλύεται μέσα στην γενική κυκλοφορία και το κέρδος προκύπτει από παντού, χωρίς να μπορεί να εντοπιστεί η προέλευσή του, χωρίς να μπορεί να μετρηθεί επακριβώς.

Η ρήξη ανάμεσα σε παραγωγή και εργασία θέτει εν αμφιβόλω την αυτονομία ενός παραγωγικού χώρου στον οποίο θα μπορούσε να αποδώσει κανείς αποκλειστικά την δημιουργία αξίας. Η έμφαση δίνεται στην τεχνολογική πράξη καθ' εαυτήν, και ο στόχος είναι μάλλον η εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας στο σύνολό της, παρά η εντατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. (Από οικονομικής απόψεως), δεν πρόκειται τόσο για τον ξξαναγκασμό των ανθρώπων να δουλεύουν περισσότερο χρόνο, όσο για τον μετασχηματισμό των συνθηκών επανενεργοποίησης της νεκρής εργασίας (σταθερό κεφάλαιο), σαν να μην υπήρχε παρά μόνο αυτή, μέσα στην επιχείρηση, που να μπορεί ακόμη να παράξει αξία. Στο φως αυτής της θεωρητικής ανάπτυξης, μπορούν να μελετηθούν όλες οι μεταρρυθμίσεις που εισάγουν μεγαλύτερη ελαστικότητα. Η ελαστικότητα δεν είναι ο θρίαμβος του νόμου της αξίας, είναι απ' ενός το σημάδι τής ολοένα και μεγαλύτερης

υποβάθμισης τής εργατικής δύναμης μέσα στην συνολική διαδικασία, και απ' ετέρου το σημάδι ενός ανανεωμένου «εργοστασιακού δεσποτισμού». Έτσι στην Ιαπωνία, οι μισθωτοί περνούν ολοένα και περισσότερο χρόνο μέσα στην επιχείρηση, όμως το ίδιο συμβαίνει πλέον και στην Ευρώπη... χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί πραγματικά η εργασία που υλοποιείται, ούτε και η χρησιμότητά της.

Στα πλαίσια της αξίας χωρίς την εργασία,¹ η ίδια η αξία τίθεται ως πλούτος. Εάν αυτό ίσχυε ήδη ευθύς εξ αρχής, όπως εξηγεί ο Φ. Φουρκέ² αναφορικά με τον Άνταμ Σμιθ, δηλαδή την εποχή που κυριαρχούσε η θεωρία της αξίας-εργασία, σήμερα το φαινόμενο αυτό φθάνει στην τελειότητά του. Δεν δημιουργεί πλέον τον πλούτο η εργασία, αλλά μάλλον ο πλούτος καλείται να δημιουργήσει την εργασία, είτε μέσω των «επιταγών-υπηρεσιών», είτε μέσω της «επιχείρησης-πολίτη». Έχουμε φθάσει σε τέτοιο βαθμό τής αξίας χωρίς εργασία, ώστε ορισμένοι σκέφτονται σήμερα να συνδέσουν την εξοικονόμηση θέσεων εργασίας με τα χρηματιστηριακά κέρδη των επιχειρήσεών τους! (*Le Monde*, Δεκέμβριος 1997). Από το σημείο αυτό και μετά, όλη η συζήτηση γύρω από την «χρηματιστηριακή φούσκα» και την αντίθεση ανάμεσα στην οικονομία και στις χρηματιστηριακές υποθέσεις κινείται στο ίδιο μήκος κύματος. Η αξία εμφανίζεται πλέον ως παγκόσμια ροή ισχύος (Φουρκέ) και όχι ως τεράστια συσσώρευση εμπορευμάτων (Μαρξ). Πράγματι, η συσσώρευση πλούτου δεν έχει πλέον τον χαρακτήρα ενός αποθέματος που θα μπορούσε να διαμοιραστεί. Ο πλούτος, αν μπορούμε ακόμη να χρησιμοποιούμε αυτήν την λέξη, είναι μάλλον ένα τεράστιο σύμπλεγμα αντικειμένων και

τεχνικών κατασκευών, που δημιουργούν κατ' αυτόν τον τρόπο μια τεχνητή συνοχή μέσα στην οποία οι πραγματικές δυνατότητες της ανθρώπινης ζωής παραμένουν ανεκμετάλλευτες ή εκμηδενίζονται.

Όσο για τον «πλούτο» που κυκλοφορεί, και που σε μεγάλο βαθμό αποτελείται από εικονικό³ κεφάλαιο, σηματοδοτεί μια αυτονόμηση της αξίας σε σχέση με την παραγωγική της βάση. Από αυτήν την άποψη, ο κερδοσκοπικός χαρακτήρας που λαμβάνει η χρησιμοποίηση των συνταξιοδοτικών κεφαλαίων εκφράζει την αυτονόμηση της αξίας σε σχέση με την εργασία, ενώ η αξία, στα αναδιανεμητικά συστήματα αλληλεγγύης, όντας εξαπλωμένη στο σύνολο των μισθωτών, δεν αυτονομείται παρά σε σχέση με την παραγωγική εργασία.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι η παραγωγική εργασία έχει εξαφανιστεί από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο σύνολό του, επειδή έχει εξοριστεί στην περιφέρεια. Το «κέντρο», διαμέσου των οργανωτικών του ικανοτήτων και της τεχνολογικής του ισχύος, αναγορεύεται σε διευθύνοντα της εργασίας των άλλων. Με τον ίδιο τρόπο, οι μεγάλες επιχειρήσεις τού «κέντρου» δεν αντλούν το σημαντικό τμήμα τού κέρδους τους από την εκμετάλλευση της εργασίας μέσα στους κόλπους τους, αλλά από την κυριαρχία που ασκούν προς τα κάτω (έλεγχος των πρώτων υλών και των δικτύων υπεργολαβίας) και προς τα πάνω (διάθεση στην αγορά, πελατεία κ.ά.). Ο ορθολογισμός τού συνόλου είναι χρηματοοικονομικός· καθορίζει το επίπεδο της επένδυσης, σε μεγάλο βαθμό ανεξαρτήτως του κόστους της, και τα κράτη αναλαμβάνουν τότε να βουλώσουν τις ενδεχόμενες τρύπες. Έτσι σήμερα, παρά τις μετεγκαταστάσεις, η συντριπτική πλειονότητα των επενδύσεων

πραγματοποιείται εντός των βιομηχανικών χωρών. Η πρόσφατη μεξικάνικη «κρίση» καταδεικνύει αυτόν τον καθαρά χρηματοοικονομικό ορθολογισμό. Η μεγάλη ρευστότητα των επενδύσεων αποτελεί σημάδι κερδοσκοπικών τοποθετήσεων και ακυρώνει την ιδέα ότι η αναζήτηση νέων τόπων ανάπτυξης είναι ο πρώτος στόχος.

Ο αληθινός φορέας της παραγωγικής διαδικασίας είναι η κοινωνία, υπό την μορφή της μισθωτής εργασίας η οποία οργανώνεται κοινωνικά. Αυτή η καθοριστική πλευρά της συνολικής δομής εξηγεί τις πολιτικές τού κράτους πρόνοιας. Η παρέμβαση του κράτους επέτρεψε την αυτονόμηση της αξίας σε σχέση με τα επιμέρους κεφάλαια, καθώς και σε σχέση με την εργασία. Αν και το κράτος πρόνοιας φαίνεται σήμερα να υποχωρεί, δεν έπαψε να ισχύει το γεγονός ότι το κράτος παραμένει το πρωταρχικό επίπεδο οργάνωσης του συνολικού κεφαλαίου.

Κάθε αξιοποίηση των μέσων που επιτρέπει στην οικονομία να λειτουργεί, καθορίζεται από εξω-οικονομικές σκοπιμότητες (για παράδειγμα, στην Γαλλία, οι επιλογές της πυρηνικής ενέργειας και των υπερταχύτων τρένων, είναι πολιτικές επιλογές).

Οι διεθνείς κρατικοί οργανισμοί (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο [Δ.Ν.Τ.], Παγκόσμια Τράπεζα, Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών [Ο.Η.Ε.]) και τα δίκτυα των πολυεθνικών επιχειρήσεων αποτελούν τα άλλα επίπεδα οργάνωσης.

γ) Η κρίση της εργασίας και η παρακμή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Η εργασία δεν είναι πλέον δύναμη, αλλά λειτουργία. Δίνει αφορμή για μια υπόσταση, για έναν μισθό-ανάθεση, εντάσσοντας τον εαυτό της σε ένα συνολικό κοινωνικό εισόδημα, η ποσότητα του οποίου είναι σχετικά ανεξάρτητη από την πραγματική εργασία που υλοποιείται.

Αυτός ο ορισμός της εργασίας δεν αποκλείει την εμπάθυνση στην κυριαρχία, διότι η εργασία-λειτουργία, αυτή η εργασία-υπηρεσία, δημιουργεί στην πραγματικότητα μια εξάρτηση από την μισθωτή εργασία. Οφείλει κανείς να έχει απλή παρουσία σε ένα σύστημα κινητοποίησης ατόμων.

Εδώ επίσης έγκειται η όλη αντίφαση του συστήματος: ποτέ δεν υπήρξε πιά αφηρημένο, πιά σύνθετο, δηλαδή καπιταλιστικό (μια σχέση ανάμεσα στα πράγματα, διαμεσολαβημένη από τους ανθρώπους), αλλά, ταυτοχρόνως, ποτέ δεν είχε τόσες απαιτήσεις από τα άτομα, αναδημιουργώντας άμεσες σχέσεις εξάρτησης και υποταγής που θυμίζουν τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Η Ιαπωνία αντιπροσωπεύει το ολοκληρωμένο μοντέλο αυτής της διπλής κίνησης, παρ' όλο που μια σύγκριση είναι πάντα δυνατή (η κατάργηση της ισόβιας θέσης εργασίας αντιφάσκει εν μέρει με την συνολική προσωπική επένδυση που απαιτείται).

Η μισθωτή εργασία είναι η μορφή που λαμβάνει η αναπαραγωγή των ατόμων. «Αποτελεί σύστημα», παρ' όλο που σε μεγάλο βαθμό είναι αποσυνδεδεμένη από την εργασία. Τόσο ο άνεργος, ο συνταξιούχος, ο επιδο-

τούμενος άνεργος, όσο και ο «αληθινός» μισθωτός καθορίζονται εξίσου από την μισθωτή εργασία. Η εργασία αναλύεται σε μια διπλή αντιφατική κίνηση: από την μια πλευρά, υφίσταται μια επέκταση της μισθωτής εργασίας ως κοινωνικού μοντέλου, ενώ η εργασία καθίσταται ολοένα και λιγότερο ουσιαστική στην παραγωγή του πλούτου· από την άλλη πλευρά, η μισθωτή εργασία λειτουργεί ως πειθαρχία και θέτει τα άτομα στην διάθεση κάποιου άλλου, ενώ ταυτόχρονα τα κοινωνικοποιεί και τα αναπαράγει ακόμη, έστω και ατελώς (η εργασία ως κοινωνικός δεσμός).

δ) Συμπέρασμα

1) Στα πλαίσια του μοντέλου της μισθωτής εργασίας, το αστικό περιβάλλον και ο τριτογενής τομέας είναι τόσο πολύ υπερτροφικά, ώστε κάθε ίχνος της προέλευσης των πραγμάτων εξαφανίζεται, προβάλλοντας έτσι την ουτοπία του κεφαλαίου που συνίσταται στο να απαλλαγεί από τον άνθρωπο, σε έναν ολοένα και πιο τεχνητό κόσμο. Αυτός ο τεχνητός χαρακτήρας είναι εξάλλου το τεκμήριο της δύναμής του... επομένως και του ανθρώπου, διότι το κεφάλαιο δεν είναι ένα αφηρημένο τέρας. Δεν υπάρχει «αυτόματο κεφάλαιο» με την μαρξιστική έννοια, παρ' όλο που υφίσταται ένας κάποιος αυτοματισμός της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Υπάρχει οπωσδήποτε μια καπιταλιστική διοίκηση. Η ολοένα και πιο αφηρημένη δομή τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχει μια ιδιάζουσα λογική που επιβάλλει τους προσδιορισμούς της στην ιθύνουσα ομάδα, το έργο της οποίας συνίσταται στον εξορθολογισμό και την νομιμοποίηση όσων συμβαίνουν. Ταυτοχρόνως

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

α) Η εργασία είναι μία ιδιαίτερη και διαχωρισμένη μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας

Καιτ' αρχάς πρέπει να κάνουμε διάκριση μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και εργασίας, αλλιώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να καταστήσουμε την εργασία μια ανιστορική κατηγορία, πράγμα που τελικά καταλήγει στην διαίωσή της.

Η εργασία δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια ιδιαίτερη μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία μπορεί να οριστεί ως δραστηριότητα κατόπιν εντολής (δουλεία, δουλοπαροικία, μισθωτή εργασία), γεγονός που δεν εξαλείφει κάθε ίχνος δραστηριότητας από την εργασία, κυρίως υπό την μορφή της μισθωτής εργασίας η οποία δεν είναι ποτέ ξεκάθαρα πειθαρχική.

Η εργασία είναι επίσης μία δραστηριότητα διαχωρισμένη από τις άλλες δραστηριότητες (η ζωή εκτός εργασίας) και μία δραστηριότητα διαχωρισμού. Διαχωρισμός από την φύση (κυριαρχία επί της φύσης στον σύγχρονο καπιταλισμό και «σοσιαλισμό»), διαχωρισμός μεταξύ των ανθρώπων (κυριαρχία, εκμετάλλευση), που εγγράφεται σε μια διαδικασία εξανθρωπισμού η οποία καλύπτει το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας.

Αλλά, προσοχή, δεν προτείνουμε την «απελευθέρωση» της εργασίας από τα καπιταλιστικά δεσμά της, πράγμα που θα κατέληγε στην κριτική της εργασίας μόνο υπό την μισθωτή μορφή της και, επομένως, θα την καθιστούσε, στην γενική μορφή της, μια σταθερά του

Όμως, υπάρχει μια χαλαρότητα σε σχέση με αυτήν την δομή και την τεχνική πραγματικότητα, χαλαρότητα που δίνει την εντύπωση ότι αυτή η ιθύνουσα ομάδα έχει ως μοναδικό σκοπό της τα δικά της συμφέροντα κυριαρχίας. Πράγματι, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει αλληλεπίδραση και συμφωνία ανάμεσα στην δύναμη της μηχανικής και τεχνολογικής ικανότητας του συστήματος και στην δύναμη οργάνωσης και απόλαυσης των ατόμων που έχουν πραγματική εξουσία να λαμβάνουν αποφάσεις.

2) Αν αυτοί που λαμβάνουν αποφάσεις, διατηρούν ή κατασκευάζουν αυτήν την εξουσία, πρέπει να αντιληφθούμε ότι αυτό αφορά έναν μικρό αριθμό ανθρώπων και ότι η μάζα των μισθωτών, δηλαδή οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν χάσει την αντικειμενική εξουσία την οποία αντλούσαν από τον μετασχηματισμό της ύλης (ή του πνεύματος) και η οποία τους ωθούσε να θεωρούν τον εαυτό τους ως υλική δύναμη (κάτι άλλωστε που καθιστούσε «υποφερτή» την εκμετάλλευση). Σε σχέση με αυτό, ο σύγχρονος μισθωτός είναι αποκλεισμένος από την «εργασία που μετράει» για το σύστημα. Συνήθως δουλεύει στα παρασκήνια προκειμένου να διευκολύνει την εργασία των άλλων, την εργασία «που μετράει». Εδώ πρόκειται για μια ιερή αντιστροφή: πριν από τον καπιταλισμό, η προνομιούχος μειονότητα δεν εργαζόταν· σήμερα, αν το σύστημα δεν γνώριζε κανέναν φραγμό, δεν θα υπήρχε ουσιαστικά παρά μόνο αυτή η μειονότητα που θα εργαζόταν, σε κάθε περίπτωση, στις χώρες της Δύσης και στην Ιαπωνία.

είδους. Κάτι τέτοιο θα αντέστρεφε την πραγματική σειρά των πραγμάτων. Η δραστηριότητα δεν κρύβεται κάτω από την εργασία, είναι πανταχού παρούσα. Αυτό είναι ιδιαίτερα σαφές σήμερα που η κρίση της εργασίας είναι επίσης κρίση της ανθρώπινης δραστηριότητας στα πλαίσια της ίδιας της απώλειας του γενικού νοήματος των δραστηριοτήτων (το Τσερνομπίλ, οι «τρελές αγελάδες»), η ανάπτυξη των βιοτεχνολογιών αποτελούν τα πλέον οφθαλμοφανή σημάδια αυτού του γεγονότος).

Μέσα σε αυτήν την κρίση, οι σχέσεις ανάμεσα σε εργασία και δραστηριότητα αντιστρέφονται ακατάπαυστα: κάθε δραστηριότητα φαίνεται να μετασχηματίζεται σε εργασία, διότι τίποτε δεν πρέπει να ξεφεύγει από την κεφαλαιοποιημένη κοινωνία, όμως και η εργασία επίσης παραμένει μια ευκαιρία για δραστηριότητα (μεταστροφή, δεξιοτεχνία, κοινωνικές σχέσεις).

Αυτό καταστρέφει κάθε δυνατότητα ρεφορμιστικής αυταπάτης. Η κρίση είναι τόσο βαθιά, ώστε το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα βρίσκεται σήμερα στην αιχμή της κριτικής της εργασίας, με την χρήση εννοιών όπως «η προσπάθεια», «η απασχόληση», «η δραστηριότητα», «η πλήρης δραστηριότητα», οι οποίες, στο σύνολό τους, τείνουν να υποσκελίσουν την παραδοσιακή έννοια *εργασία* μέσα στους κόλπους της ιδεολογίας της κυριαρχίας.

β) Σχετικά με την έννοια «κοινωνική χρησιμότητα» και, γενικότερα, σχετικά με την έννοια «χρησιμότητα»

Ο ίδιος ο καπιταλισμός ασκεί έμπρακτα κριτική στην εργασία διαμέσου της σταθερής αντικατάστασής της

από το κεφάλαιο, πράγμα που οδηγεί στην υποβάθμιση της εργατικής δύναμης. Αλλά η ιδεολογία του υπερβαίνει ήδη, εν μέρει, την εργασία, όπως αποδεικνύει η επαναλαμβανόμενη χρήση των όρων απασχόληση, προσπάθεια, ακόμη και δραστηριότητα, οι οποίοι σιγά-σιγά αντικαθιστούν την έννοια *εργασία*. Ακόμη και ο καπιταλισμός, λοιπόν, αρχίζει να μιλά για χρησιμότητα. Εργασία και χρησιμότητα χάνουν επομένως κάθε συγκεκριμένο νόημα. Κάθε παραδοσιακή εργασία χάνει τον ειδικό χαρακτήρα της προς όφελος μιας απροσδιόριστης πολυλειτουργικότητας, και κάθε «επάγγελμα» προσπαθεί να αποδείξει την χρησιμότητά του για να μη φανεί άχρηστο ή απλώς «χρήσιμο» στο σύστημα.

Από την πλευρά μας, μπορεί να φανεί παράδοξο το ότι μιλάμε με όρους χρησιμότητας, διότι κάτι τέτοιο μοιάζει να εισάγει ένα είδος ηθικής κρίσης στους διάφορους τύπους εργασίας. Υπενθυμίζουμε ότι οι μαρξιστές και οι φιλελεύθεροι δεν κάνουν καθόλου κάτι τέτοιο εφ' όσον ενεργούν αντικειμενικά, ως κυνικοί υπηρέτες της οικονομίας. Για τους πρώτους, χρήσιμο είναι ό,τι δημιουργεί αξία, ενώ για τους δεύτερους, χρήσιμο είναι ό,τι ικανοποιεί ανάγκες. Πράγματι, εάν επαναφέρουμε αυτήν την έννοια, είναι για να την χρησιμοποιήσουμε ως κριτικό εργαλείο που εξετάζει ένα σύστημα του οποίου ένα από τα ουσιώδη χαρακτηριστικά είναι η απουσία ορατότητας. Είναι λοιπόν, σε ένα πρώτο επίπεδο, ένας παράγοντας κριτικής της εργασίας, αφού αντιτίθεται στην μετατροπή των πάντων σε εργασία. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, εμπεριέχει μια ουτοπική διάσταση, στο μέτρο που επιτρέπει να μην τεθεί το ζήτημα της εργασίας με τους όρους του συστήματος (διανομή της εργασίας, μείωση της διάρκειάς της),

δηλαδή πάντα με βάση μια εργασία υπεράνω κριτικής, της οποίας δεν συζητούνται ούτε το περιεχόμενο, ούτε οι μορφές, ούτε η διαιώνισή.

Η χρήση του όρου *χρησιμότητα* πρέπει να παραμείνει, προς το παρόν, περισσότερο κριτική παρά προγραμματική, για να μη βρεθεί αντιμέτωπη με τις καπιταλιστικές χρήσεις της (χρησιμοθηρικό μοντέλο και ηθική του ατομικού συμφέροντος). Ούτε πρόκειται για την προώθηση μιας «χρήσιμης» δραστηριότητας εις βάρος μιας «άχρηστης» εργασίας η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στην απαίτηση του κέρδους. Στην πραγματικότητα, αν κάθε εργασία δεν είναι παραγωγική από απόψεως αξίας, κάθε εργασία είναι σήμερα «χρήσιμη» εφ' όσον συμμετέχει στην αναπαραγωγή του συστήματος καπιταλιστικής κυριαρχίας. Γι' αυτό, και παρ' όλο που βρίσκεται σε πλήρη κρίση η κεντρικότητα της εργασίας, το σύστημα προσπαθεί παραδόξως να μετατρέψει κάθε δραστηριότητα σε εργασία... ενώ καθιστά την εργατική δύναμη *ασήμαντη!*

Δηλώνουμε λοιπόν εκ νέου ότι ο όρος *χρησιμότητα* πρέπει να παραμείνει περισσότερο κριτικός παρά προγραμματικός. Επιτρέπει μια κριτική της υπαρκτής εργασίας, αλλά δεν μάς επιτρέπει να καθορίσουμε από τώρα τις μελλοντικές δραστηριότητες σε συνάρτηση με «κοινωνικές ανάγκες» οι οποίες, στην παρούσα κατάσταση των πραγμάτων, διέπονται από καθαρές θεωρήσεις ή, ακόμη χειρότερα, από την ιδεολογία του γούστου. Μόνο μέσα σε μια κίνηση ανατροπής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων θα μπορούσαν να καθοριστούν επιλογές σε συνάρτηση με την εκπόνηση περισσότερο μακροπρόθεσμων συνολικών στόχων. Δεν υπάρχει απόλυτος και εκ των προτέρων ορισμός του

χρήσιμου και του άχρηστου. Αυτοί οι προσδιορισμοί έχουν *μόνο* ιστορική αξία (και όχι ηθική). Δεν πρέπει να συγχέουμε τη ηθική μείασηματισμού του κόσμου με την ηθικολογική στάση. Συνεπώς, το να βάλουμε δίπλα στην *έννοια χρησιμότητας* τον προσδιορισμό «κοινωνική» *δεν* επιφέρει τίποτα, διότι ενδέχεται τότε, χωρίς άλλες διευκρινίσεις, να βρεθούμε μπροστά σε μια λογική σχεδιασμού σοβιετικού τύπου ή στο πλαίσιο μιας ανάλυσης που παραμένει εγγεγραμμένη στην οικονομική επιστήμη, στο μέτρο που προϋποθέτει έμμεσα την ιδέα της σπάνης ως σημείο εκκίνησης, σπάνη η οποία, από μόνη της, καθορίζει ανάγκες (η έλλειψη) και επομένως αντίστοιχες παραγωγές. Σε αυτήν την τελευταία άποψη συνεντάμε ένα είδος πουριτανικού μοραλισμού ο οποίος μπορεί να προσαρμοστεί εξίσου καλά σε ένα περίβλημα τόσο καπιταλιστικό (*Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού* του Μαξ Βέμπερ*), όσο και επαναστατικό ή οικολογικό (ο λόγος σχετικά με τις σπατάλες της καταναλωτικής κοινωνίας, οι «πλαστές ανάγκες», η «αληθινή ζωή» κ.λπ.).

Η εργασία δεν μπορεί να υπάρξει έξω από μια ιστορικά καθορισμένη κοινωνική σχέση κυριαρχίας. Διαφορετικά, καθίσταται αιώνια και δεν γίνεται αντιληπτή ως μια αντίφαση της διαδικασίας εξανθρωπισμού μέσα στην αλλοτρίωση. Σήμερα, η μισθωτή εργασία την προϋποθέτει, και είναι επομένως μάταιο να συζητάμε σχετικά με το τι θα ήταν μια εργασία «αποδεκτή» ή μια εργασία «κοινωνικά χρήσιμη». Η κρίση της εργασίας είναι λοιπόν και κρίση της μισθωτής εργασίας. Το κεφάλαιο δεν είναι ένας παράγοντας της παραγωγής

* Σ. τ. Ε. Ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Κάλβος.

(πράγμα που ωστόσο λέει ο λόγος του κεφαλαίου), αλλά η παραγωγή είναι ένας παράγοντας, μεταξύ άλλων, του κεφαλαίου, στα πλαίσια μιας διαδικασίας αξιοποίησης της οποίας η εργασία δεν είναι πλέον το κέντρο. Αυτό διαλύει δυνητικά την μισθωτή σχέση και θέτει το πρόβλημα της μισθωτής εργασίας ως κυρίαρχου τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων.

γ) Οι κριτικές της εργασίας

Στους πρώτους σοσιαλιστές παρατηρείται μια μόνιμη σύγκρουση ανάμεσα στις έννοιες δραστηριότητα και εργασία. Σύμφωνα με τον Προυντόν, η εργασία οφείλει να προσεγγίσει την δημιουργική δραστηριότητα. Είναι μια ανθρώπινη δραστηριότητα όλων των εποχών που μπορεί να χυθεί σε όλα τα οικονομικά καλούπια. Η εργασία είναι κατά κάποιον τρόπο ένα παράγωγο της φυσικής και ελεύθερης δραστηριότητας. Ο Φουριέ από την μεριά του, επιμένει στο γεγονός ότι πρέπει να βρεθούν ευχάριστες μορφές εργασίας.

Μόνο ο Μαρξ θα εκφρασθεί υπέρ του τέλους της ίδιας της εργασίας, αλλά αυτό το τέλος μετατίθεται σε ένα ύστερο στάδιο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που μόνο αυτό θα επιτρέψει την κοινωνική επανοικειοποίηση αυτών των δυνάμεων, οι οποίες βρίσκονται αντιμέτωπες με το προλεταριάτο υπό την καπιταλιστική κυριαρχία.

Ο Λαφάργκ ξαναπιάνει αυτό το θέμα το 1880 στο βιβλίο του *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά*.^{*} Η επιτυχία του λιβέλου του οφείλεται περισσότερο στον προκλητικό

χαρακτήρα του σήματος παρά στις αντικειμενικές αρετές του **Κεϊμένι** το οποίο αναμειγνύει το εγκώμιο των συντεχνιών (είραση του Προυντόν) και των χριστιανικών αργιών το Πόλαιού Καθεστώτος* με έναν ύμνο προς την μηρή η οποία θα απελευθερώσει τον άνθρωπο από την φασία. Ωστόσο, πρέπει να αναγνωρίσουμε στον Λαφάργκ την τόλμη ότι έθεσε το ζήτημα της εργασίας έξω από το στενό πλαίσιο της μείωσης του χρόνου της, δηλαδή στην προοπτική του τέλους της κυριαρχίας και της κατάκτησης του ελεύθερου χρόνου. Εκείνη την εποχή ήταν πράγματι μια μεμονωμένη φωνή, όταν ξέρουμε ότι η μεθής θεοποίησε την εργασία στο Συνέδριο της Γενεύης το 1866.

Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, εκδηλώνεται εκ νέου η κριτική της εργασίας και μάλιστα υπό αρκετές μορφές:

- με έμμεσο τρόπο, διαμέσου της επικέντρωσης της κριτικής στην καθημερινή ζωή (Ανρί Λεφέβρ**):
- με άμεσο τρόπο διαμέσου της θεωρητικής διατύπωσης της αναγκαίας κατάργησης της εργασίας και της αυτο-άρνησης του προλεταριάτου (η Καταστασιακή Διεθνής από το 1963 και μετά, και εν συνεχεία διάφορα ρεύματα προ ερχόμενα από την Άκρα Αριστερά από το 1967-68 και μετά):

* Σ.τ.Ε. Το καθεστώς πριν από την Γαλλική Επανάσταση (1789).

** Σ.τ.Ε. Βλ. σχετικά το βιβλίο του Ανρί Λεφέβρ, *Critique de la vie quotidienne* [Κριτική της καθημερινής ζωής], 1η έκδοση εκδόσεις Grasset, Παρίσι 1947 (επανακυκλοφόρησε σε 2η έκδοση με νέα εισαγωγή από τις εκδόσεις L'Arche, Παρίσι 1958).

* Σ.τ.Ε. Ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.

• με συγκεκριμένο τρόπο στο Κίνημα του Μάη '68 και στις διάφορες μορφές άρνησης της εργασίας που αναπτύχθηκαν σε όλες τις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (συστηματική απουσία απ' την δουλειά, περιστασιακή εργασία, σαμποτάζ). Ο ιταλικός «έρπων Μάης» θα ωθήσει αυτό το κίνημα μέχρι τα έσχατα όριά του.

Αυτά τα αγωνιστικά κινήματα αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα στην αποκάλυψη της αντίφασης της μισθωτής εργασίας: δύναμη του κόσμου της δουλειάς, αλλά στο εσωτερικό της εκμεταλλευτικής σχέσης, πράγμα που οδήγησε σε πρακτικές «απελευθέρωσης» της εργασίας (αυτοδιαχειριστικές εμπειρίες, κινήματα που έτειναν στην αυτονομία: ο ιταλικός εργατισμός), και στην λιγότερο βέβαιη, αλλά σαφή έκφραση της ιδέας ότι η ίδια η εργασία αποτελεί αντίφαση ως αλλοτριωμένη ιστορική μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μια κοινωνία που διέπεται από σχέσεις κυριαρχίας.

Αυτό το κίνημα άρνησης της εργασίας θα αποτελέσει αντικείμενο διπλής ερμηνείας. Από την μια πλευρά, θεωρείται 'κατ' αρχήν ως η έκφραση μιας ριζικής επιθυμίας. Το κίνημα κριτικής και άρνησης της εργασίας συνδέεται με την κρίση της θεωρίας του προλεταριάτου και τελικά με την κριτική της. Από την άλλη πλευρά, η άρνηση της εργασίας αναλύεται ως ένα προσωρινό και αφομοιώσιμο κίνημα, προερχόμενο από έναν συσχετισμό δυνάμεων συγκυριακά ευνοϊκό για την πάλη των τάξεων - ένας συσχετισμός δυνάμεων ο οποίος μπορεί να ανατραπεί όπως δείχνει η μεταστροφή της εργατικής

«κινητικότητας» εργαδοτική ευελιξία στην δεκαετία του '80.

Από την δεκαετία του '80 και μετά, η κριτική της εργασίας γίνεται διακριτική. Στο πεδίο δράσης, λαμβάνει πάλι υπόγειες μορφές και, μάλιστα, ενίοτε φαίνεται να εγκοιταλείπει την ιδέα της συλλογικής πάλης, όταν αναπτύσσεται έξω από το σύστημα της μισθωτής εργασίας. Αν ο Αντόνιο Νέγκρι βλέπει σε αυτό την απαρχή μιας νέας αγωνιστικής μορφολογίας («την πολιτική επιχειρηματικότητα»⁵), είμαστε υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε ότι αυτές οι απόπειρες αυτοαξιοποίησης της εργασίας εξανεμίζονται σήμερα στα πλαίσια του ιταλικού «θαύματος» των νέων μορφών παραγωγής των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και της ιδεολογίας Μπένετον. Στο θεωρητικό επίπεδο, η κριτική της εργασίας δεν συντηρείται πλέον παρά μόνο σε μερικά περιοδικά για μνημένους.

Στην πραγματικότητα, το κεφάλαιο αναδιαρθρώνεται πάντα με βάση τα όρια του παλαιού κύκλου αγώνων: η άρνηση της εργασίας και η συστηματική απουσία από την δουλειά «μεταστράφηκαν» από το κεφάλαιο σε έλλειψη σταθερότητας και ελαστικότητα.

Όταν λέμε ότι η κρίση της εργασίας υποσκελίζει την κριτική της εργασίας, τούτο σημαίνει ότι η κρίση αυτή προσφέρει το νέο σκηνικό πολεμικών και διεκδικήσεων, ότι προσφέρει το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί και πρέπει να διεξαχθεί η δημόσια συζήτηση. Έτσι, μπορεί να συναντήσει κανείς ακόμη και συγγραφείς (Ρίφκιν*), ή πρώην (μέλλοντ. ες;) πολιτικούς ιθύνοντες (Ροκάρ), να υποστηρίζουν το «τέλος της εργασίας», χωρίς ποτέ να

* Σ.τ.Ε. Βλέπε το βιβλίο του *Το τέλος της Εργασίας*, ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Νέα Σύνορα.

διατυπώνουν την παραμικρή κριτική της ίδιας της εργασίας. Άλλοι ασχολούνται με τον σκληρό πυρήνα της εργασίας (η «ετερόνομη εργασία» του Αντρέ Γκορς) τέλος, ορισμένοι αναζητούν την απελευθέρωση της εργασίας από τις μισθωτές και καπιταλιστικές προεκτάσεις της, επιθυμώντας να την διασώσουν υπό την μορφή μιας «χρήσιμης» δραστηριότητας (κυρίως στους ελευθεριακούς κύκλους).

Εκείνο που παραγνωρίζεται είναι η ίδια η φύση της εργασίας, κάτι πολύ σοβαρό όταν γνωρίζουμε ότι η αντεπίθεση έχει ήδη αρχίσει. Στις ιδέες των Γκορς, Ρίφκιν, Μεντά και Φόρεστερ, οι οποίες είναι πράγματι ευρέως διαδεδομένες και προβεβλημένες από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, απαντούν σήμερα, για να διασώσουν τουλάχιστον την ιδεολογία της εργασίας, οι αριστεροί απόστολοι της εργασίας που δεν είναι άλλοι από τον ντ' Ιριμπάρν, τον Σαινσωλιέ, τον Συπιώ, το περιοδικό *Alternative économique* και τον παλιό ηγέτη της ιταλικής CGIL, Μπ. Τρεντίν. Συναγωνίζονται σε λογικά επιχειρήματα για να μην εγκαταλείψουμε την ιδέα ότι η εργασία θα υπάρχει για πάντα, ότι δεν είναι η εργασία που λείπει αλλά η απασχόληση, ότι άλλωστε οι άνθρωποι θέλουν δουλειά κ.λπ.

Ωστόσο, παρακολουθούμε σήμερα ένα είδος «εξαύλωσης» της εργασίας που την κάνει πλέον να έχει μόνο μακρινή σχέση με την παραγωγή των υλικών συνθηκών της ζωής. Ιστορικά, αυτή η κυριαρχία της υλικής παραγωγής επί της εδραίωσης και, εν συνεχεία, της επέκτασης του καπιταλισμού, παρήγαγε τις θεωρίες της αξίας-εργασία, της παραγωγικής εργασίας και την έννοια ενός υλικού υπερπροϊόντος. Όμως δεν είναι πλέον η εργασία αυτό που κάνει ο άνθρωπος, αλλά η

παραγωγή μιας κοινωνικής και πολιτικής σχέσης κυριαρχίας, ενώ η δραστηριότητα είναι αυτό που κάνει ο άνθρωπος τότε και τώρα. Εκκινώντας από την δραστηριότητα, περνούσαμε εκ νέου το πάθος στην θέση της οξυιοποίησης. Αυτή η διάκριση μεταξύ εργασίας και δραστηριότητας αποκτά σήμερα μεγάλη σημασία διότι επιτρέπει να κατοικήσουμε το λεπτό παιχνίδι γύρω από τις εξειδικεύσεις της εργασίας. Ο μισθωτός, ο οποίος ταυτίζεται με μια θέση εργασίας και με μια συγκεκριμένη εξειδίκευση, αναπτύσσει αξίες (για παράδειγμα, εκείνες της παλαιάς εργατικής κοινότητας) οι οποίες τον οδηγούν να συγχέει την εργασία με την δραστηριότητα κατά την διάρκεια της διαδικασίας μετασχηματισμού-δημιουργίας, ακόμη και αν η ταξική συνείδηση τον κάνει να αισθάνεται αδύνηρά την αντίφαση της εργασίας (παραγωγή μέσα στην υποταγή). Ο υψηλός βαθμός αφαίρεσης που έχει επιτευχθεί με την εργασία, σήμερα δεν επιτρέπει πλέον την ολοκλήρωση αυτής της αντικειμενικής επαγγελματικότητας. Αυτό που απαιτείται είναι μια εξωτερική και υποκειμενική ιδιότητα σε σχέση με μια εργασία η οποία δεν έχει πλέον αληθινά συγκεκριμένο περιεχόμενο (η ανάλυση αυτή φαίνεται να ισχύει τόσο για τον αλλοδαπό εργαζόμενο, όσο και για τον εκπαιδευτικό ή τον «μπάτσο»). Γι' αυτόν τον λόγο εξάλλου, απαιτούνται τα ίδια περίπου κριτήρια για την άσκηση του συνόλου των εργασιών και λειτουργιών.

Το να λέει κανείς ότι η εργασία είναι διαχωρισμός και δραστηριότητα κατόπιν εντολής, δεν σημαίνει ότι η εργασία θα μπορούσε να είναι ελεύθερη και ότι θα συνέπιπτε έτσι με την δραστηριότητα. Η παραγωγή και η αναπαραγωγή των συνθηκών ύπαρξης των ατόμων, στην προοπτική της ανθρώπινης κοινότητας, επιβάλ-

λουν οργανωμένες και συλλογικές δραστηριότητες, οι οποίες όμως δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα μόνο μέρος της δραστηριότητας των ανθρώπων. Η «ελεύθερη εργασία» δεν μπορεί λοιπόν να είναι το απλό πεδίο της ανταλλαγής ουσιών με την φύση, εργασία που θα μειωνόταν στο ελάχιστο με την ανάπτυξη της αυτοματοποίησης (Γκορζ, Ρίφκιν) και θα συνυπήρχε με την αληθινή πράξη συντεταγμένη με βάση το μοντέλο της αστικής απόλαυσης (Λαφάργκ).

Η ύπαρξη ενός υπερπροϊόντος προηγείται οπωσδήποτε του διαχωρισμού των δραστηριοτήτων και της ανάπτυξης της εργασίας. Εμφανίζεται στα πλαίσια της ανταλλαγής με την φύση, αλλά είναι ελεγχόμενο. Πρέπει να συνδέσουμε την αντικειμενικότητα της δραστηριότητας που σχετίζεται με την φυσικότητα (το να παράγουμε για να τραφούμε λόγω χάριν) με την υποκειμενικότητα της ηδονής να γευματίζουμε καλά παρέα (να θεωρήσουμε την δραστηριότητα καθ' εαυτήν). Η δραστηριότητα και μια διυποκειμενικότητα που εμπεριέχονται στην ανθρώπινη κοινότητα πρέπει να αντικαταστήσουν την εργασία και τις κοινωνικές σχέσεις, παρ' όλο που γνωρίζουμε ότι κάτι τέτοιο έχει καταστεί δύσκολο εξ αιτίας της απώλειας της αντικειμενικής δύναμης του παλαιού κόσμου της εργασίας. Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζει ο Γκορζ στο τελευταίο έργο του, δεν εγκαταλείφθηκε το σχέδιο της αφηρημένης εργασίας, που υπογραμμίστηκε από τον Μαρξ, με αφορμή το γεγονός ότι αναπτύσσονται νέες μορφές εργασίας οι οποίες μπορούν να εξομοιωθούν με την δουλική εργασία. Η εργασία εξακολουθεί να είναι αφηρημένη, εφ' όσον είναι αντικειμενοποιημένη συλλογική ισχύς, πλήρως κοινωνικοποιημένη, και εμπεριέχεται στο

σταθερό κεφάλαιο και στα δίκτυα διανομής του· αυτό που έχει καταστεί συγκεκριμένο και προσπαθούν να αξιοποιήσουν είναι η λειτουργία της χρησιμότητας προς όφελος του συστήματος, η οποία θα επιτρέψει την κινητοποίηση των «ανθρώπινων πόρων». Όμως αυτή η εντελώς τεχνητή χρησιμότητα μπορεί να αναθεωρηθεί από την μια μέρα στην άλλη. Η ενδεχόμενη αξιοποίηση που προσφέρει, παραμένει επομένως εντελώς συγκεκριμένη. Ενώ ο παραδοσιακός εξειδικευμένος εργαζόμενος προσπαθούσε με τον επαγγελματισμό του να ξεφύγει εν μέρει από την επιρροή του κεφαλαίου, ο σύγχρονος εργαζόμενος το επιχειρεί με μια πρακτική πνευματικής απομόνωσης. Πράγματι, η ιδεολογία του να υπηρετεί κανείς μέχρις εσχάτων την επιχείρησή του είναι εντελώς αντιφατική προς την ατομικιστική ιδεολογία που παράγεται στο επίπεδο της κοινωνίας συνολικά και, κατά μείζονα λόγο, προς την παράσταση που έχουν τα άτομα για την ελευθερία. Γι' αυτόν τον λόγο, επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει «τελειοποίηση» της κυριαρχίας.

Πρέπει να σχετικοποιήσουμε αυτό που λέγαμε στο 2ο τεύχος του *Temps critiques* σχετικά με το άτομο της μισθωτής εργασίας, προβάλλοντας την άποψη ότι ακόμη και εκείνοι που είναι αποκλεισμένοι από αυτήν (λόγου χάριν οι επιδοτούμενοι άνεργοι), είναι αποκλεισμένοι πάνω στην βάση της μισθωτής εργασίας. Θα ήταν ορθότερο να ποῦμε ότι είναι αποκλεισμένοι πάνω στην βάση της εργασίας, ακόμη κι αν αυτό δεν είναι πλέον πάντα αντιληπτό ἢ πραγματικό. Παρ' όλο που εξακολουθεί να υπάρχει κυριαρχία και καπιταλιστική διοίκηση, η βάση της μισθωτής εργασίας συρρικνώνεται τόσο πολύ, ώστε δεν μπορεί να οργανώσει την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Η γενίκευση της μισθωτής εργασίας, η